

РОМАНИТЕ ЗА БЛИЗКОТО МИНАЛО И ИНТИМНИТЕ ПРОСТРАНСТВА НА БИТИЕТО: МЪЛЧАНИЕТО КАТО СЪПРОТИВА

Албена ВАЧЕВА

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

E-mail: bnv@abv.bg

THE NOVELS ABOUT THE RECENT PAST AND THE PRIVATE SPACES OF LIFE: THE SILENCE AS A FORM OF RESISTANCE

Albena VACHEVA

South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad

E-mail: bnv@abv.bg

ABSTRACT: The article presents the initial results from the critical survey oriented towards the Bulgarian post-communist literature about recent past. The main issue of the analysis is the problem about a special kind of social silence in Bulgarian totalitarian society presented in the novels as a means of resistance. In Bulgarian People's Republic, the public areas of life were dominated by the ideological clichés of the Bulgarian communist party, but behind that, there was no more than silence about real problems. In the literature, this is presented as a strategy of surviving that has helped people to get over the ruptures between their personal ethical values and the officially imposed norms.

KEYWORDS: post-communist Bulgarian literature, novels, ideology, silence, recent past.

Настоящият текст е част от по-голямо изследване, посветено на литературата, публикувана в периода след 1989 г., но проблематизираща близкото и все още сякаш незавършило минало. Във фокуса на проучването са част от мемоаристиката – създавана от интелектуалци и писатели, и романите, насочени към едни или други аспекти на човешкото битие в епохата на социализма. Вероятно поради онтологичната и историческата близост между текстовете от единия и другия жанр, художествената литература за близкото минало, подобно на споменатите текстове (Вачева, 2016), се опитва да изведе определен тип морални послания. И осъществява тази си задача с различен успех – в определени текстове с отчетливо забележими политически внушения, както е при Димо Райков, в други – използвайки по-голямо богатство на изразни средства и художествено разгръщане на сюжета. Авторите стратегии на справяне с етическите зевове от миналото са различни, но обобщаващото е, че по-голямата част от тях напълно съзнателно се стремят да се отдалечат от целенасочената критика на „голямата идеология“, определяща климата в отминалия исторически период. Това, от една страна, спомага да се избегне тенденциозността и изкуственото социологизиране и – от друга – дава възможност да се представят конфликтните зони, породени от индивидуалния сблъсък с административно охраняваните ценности на колективното живеене.

Страданието, липсата на перспектива в ежедневието, стереотипизацията, рутината и контрола върху живота на хората са онези въпроси, които романите текстове проблематизират. Те обаче разказват и всекидневието. Животът в социалистическа България е представен в сивотата и еднообразието в битието на хората, които налага диктатурата. Тоталитарният режим, независимо от известното успокоение, което установява в упражняването на властта, продължава да държи контрола върху човешкото поведение, перфидно просмуквайки се в колективните стереотипи за приличие и благопристойност. Именно това просмукване между институционалното и групово-стереотипното е един от ключовите фактори за управлението на човешкия живот и формирането му спрямо нормите на колективната идентичност. Дистрибуциите на властта се извършват не само по институционалните канали. Напротив, комунистическата идеология и нейната практическа реализация в НРБ съзнателно удържат колективните ценности над индивидуалните и по този начин – независимо от непрекъснатата прокламираната модернизация, запазват важни форми за властови натиск върху гражданите. След големия терор от втората половина на 40-те и през цялото следващо десетилетие, обществото се придържа към колективните ценности, навлезли плътно в най-интимните пространства на човешкото битие. Те характеризират бита, потреблението, личните избори и перспективи за развитие.

„Светът беше прост и устроен, просто устроен. В сряда – риба, в петък – руска телевизия“, пише Георги Господинов във „Физика на тъгата“ (Господинов, 2012, с. 102). Цялата тази простота и устроеност произвеждат скука, носят със себе си сивота, резултат от повторемостта в ежедневието и изобщо – от цикличността на живота. Всеки следващ ден повтаря предходния, сегашното поколение трябва да влезе в традициите, наследени от предишното. Хората са превърнати в „колекционери на празноти и напуснатости“, те събират онова, което някой вече е употребил и му се е насладил. Празни кутии от цигари, бутилки от алкохол, опаковки от дъвки и шоколадови бонбони са белезите на производство, характеризиращо цял един напълно различен начин на живот. Животът в свободния свят. Докато слагат противогазите и се учат как да се предпазят от „агресивните империалисти“, хората събират отпадъците от потреблението на същия този опасен свят, изграждайки култ към различieto, заради невъзможността да го опознаят. Оскъдицата е навсякъде, дори и в еротиката, може да се каже, следвайки романа (Господинов, 2012, с. 106). Тази оскъдица ражда скуката, тя ограничава собствения хоризонт, като в същото време създава илюзорни перспективи пред хората. Те живеят в баналния свят на сивото ежедневие, ограничени в своите свободи и право на избор. Романът умело засяга тези въпроси, но без да застава в насрещна позиция на установената идеология, която предопределя този начин на живот. Напротив, през създаването на една етнографска картина на соца, както се изразява Галина Георгиева, се формира гледната точка към миналото. Тази етнография на баналното на практика разкрива безсилието и дефицитите на социалистическата икономика. Показва еднообразие в производството и потреблението, при което лъскавите опаковки, бутилки, запалки и подобни се превръщат не само в символи на благополучието и преуспяването, а и на свободата на Западния свят. По този начин романът разказва за политическата изолация, довела до провинциализирането на обществото; до включването му в режим на самоколонизиране (по изразу на Александър Кюсов) спрямо останалите части от света. „Това е роман за провинцията на Европа [...] Не само като място, но и като усещане. Като време, като изживяване на времето – бавно, меланхолично, през мудните следобеди и забравените деца (и тъкмо затова и притежаващи, тези деца, цялото време на света“, пише за романа на Георги Господинов Галина Георгиева (Георгиева, 2012, с. 5).

Романът разказва за едно общество, което е било принудено да се научи да мълчи, а впоследствие е превърнало самото мълчание в свое оръжие. Хората не се противопоставят на тоталитарната власт пряко, а я подриват с мълчанието си в една дисимулация, чиито измерения достигат най-дълбинните сфери на човешката интимност. Поради тази причина мълчанието е другата голяма метафора на провинциално спокойния живот в НРБ, която активно се експонира в романовия текст. Мълчанието отразява оскъдиците във възможността да изразиш себе си с политически средства в сферата на публичността. Това е възможно единствено извън границите на страните от „социалистическия лагер“. Всеки източник на политическо говорене, различаващо се от това на установената идеология и нейните клишета, е напълно забранен, а охраняването на забраната е съпроводено с най-строги репресии. „Свободна Европа“ е забраненото радио, то е говореното, което е недопустимо в социалистическа България. Затова именно приземните етажи ще са онези скрити, интимни пространства, влажни и не особено чисти, където това е възможно да се случи. Те са маргинализирани, далече от сферите и представите за социален престиж и професионален успех, и точно поради това са пропускливи към едно социалнокритическо говорене, което не би могло да породи реална съпротива. Това са периферните пространства на живота, замрели по начин, по който е застинала в своето мълчание провинциална и периферна Източна Европа преди 1989 г.

Слушането на „вражеската радиостанция“ обаче е само малък отдушник. Ежедневието се предопределя от правилата на наложеното и самоналоженото мълчание. Бащата миньор се връща от работа, обвит в мълчание и оставащ в него. „Ей така го запомних, връща се привечер, мрачен, дума не обелва, на масата една голяма салата и бутилка ракия. Сякаш не беше тука. Чувал съм онази история за крилцата, може и така да е, ням като ангел. Пуска телевизора, ама не го гледа. Изяжда салатата, бутилката – до половината. Не казва нищо. Ляга. На другата сутрин пак.“ (Господинов, 2012, с. 222). Това е един от силните спомени за семейното битие. Липсва какъвто и да било конфликт между поколенията, отсъства всякаква форма на съпротива. Границите между външния и вътрешния свят, между социалното и интимното са

опасно пропускливи. Единствената защита се осигурява от мълчанието. То на свой ред е част от една култура на бедно живеене, която се възпроизвежда през поколенията, без да генерира в себе си социална енергия за съпротива. Представата за промяна се свързва не с натиск върху съществуващите политически условия, а с напускането им, с търсенето на индивидуални пътища за оцеляване в по-добра икономическа среда.

Мълчанието в сферата на политическата публичност е компенсирано от различни техники, отразяващи човешкия стремеж към себеизразяване. „Майка ми правеше от мълчанието си прекрасни пържени тиквички, агнешко на фурна, баница... Всичко можеше да бъде казано с няколко ястия. Едва сега си давам сметка защо майка ми и баба ми готвеха така хубаво. Това не беше готвене, а разказ“, пише Георги Господинов (Господинов, 2012, с. 109). Тези ястия са превърнали храната в своеобразен код, събрал в себе си уменията на домакинята, чрез които тя разчупва мълчанието. Готварските умения са телесната изразност на вътрешния потенциал, те са своеобразна реализация на човешките възможности в условията на строги рестрикции. Наред с останалите домакински умения те успокояват интимното пространство, създават илюзията за един защитен уют. Те изграждат една въображаема защитна стена спрямо външния свят, отстранявайки политическото с всички съдържащи се в него заплахи за човешкото тяло. Тялото е сигурно и осигурено – хората в социалистическото общество се хранят по три пъти на ден. Храната, лишена от продуктите на лукса, е все пак достъпна, макар и да се случват затруднения в доставките на продуктите. Дефицитите се допълват от домашното производство, при което хората сами отглеждат голяма част от необходимите им за храна стоки. Важна част от това производство е консервирането на тези продукти. Предимството на този тип консерви е, че са домашно произведени и са налични във време, когато социалистическата икономика не успява с доставките. Друга важна тяхна особеност, която ги превръща в емблема на обществото от това време е, че консервите са активна част от обмена между хората, както отбелязва Е. Смолет (1986). „Икономиката на бурканите“ поддържа чувството за сигурност, а размяната на съестни продукти усилва представата за солидарност, колективност и защитеност в малките социални групи. Създава усещане за интимност и вътрешни връзки, лишени от напрежението на съревнованието. Именно тази екзистенциална сигурност е източник на тъгата в романа на Георги Господинов, разказващ за близкото минало. Тя отнема възможността за политическа съпротива, отлята в други форми на себеизява на човешкото, позволени от властта, тъй като с нищо не я застрашават. Социалистическото ежедневие се превръща в еднообразно и сиво, то поражда тъгата в малките истории на хората.

Те са част от „нишите на живот и съзнание, които утвърждават самата култура на оцеляването“, по думите на Елена Михайловска (Михайловска, 2009, с. 65). Тази култура, продължава авторката, наред с множеството и разнообразни „предпочетени мълчания“, по своята същност не е единна. Тя се изгражда от редица – по-машабни или по-дребни жестове на осъзната съпротива (по правило изключително трудно да бъдат определени като героични) срещу властта. Това довежда до специфичното ѝ форматиране, основаващо се на осезаемите разлики в избора на жизненни стратегии от страна на хората в публичните и в частните пространства. Нишите на свой ред са тихите сфери на живота, интимно отстранени от шумните сфери на идеологическата индокринация на обществото. В тях хората проектират собственото си разбиране за нормалност – етическа и физическа, в тях мислят себе си извън общите клишета и лозунги, изпълващи публичността. Както „Физика на тъгата“, така и „Писма за оригами“ на Диана Боева разказват за режима през неговите нишови полета, в успокоения ритъм на ежедневното битие, където хората разгръщат собствения си потенциал. В тези полета се случва и тихият компромис с властта, същевременно в тях се разкрива и умората от малките предателства; тук емоциите загубват своята фалшива екстатичност, изисквана в парадните зони на общите пространства, за да се превърнат в истинска реакция на провокираната индивидуална психика. В тях съществува и така необходимият за всяко човешко същество уют, пряко свързан с усещането за сигурност, спокойствие и разбиране от страна на близките.

Представен през потреблението, животът в тези нишови пространства разкрива от друга перспектива бита на хората в НРБ. Разказът за уюта на дома при Д. Боева например е изграден с помощта на редица артефакти, които изграждат вещния свят на социалистическата култура и нейното материално отражение. Поради тази причина романът, както отбелязва и Христо Боев

за „Писма за оригами“, „съдържа и необходимата фактологична точност в изобразяването на културологичните референти на епохата – марки телевизионна, аудио и фотографска техника, видове дъвки, любими телевизионни предавания“ (Боев, 2016, с. 11). Фактологичната точност на описанието далече надхвърля опитите за каталогизиране и таксономия на вещите, изграждащи потреблението в епохата на социализма. То уплътнява картината на живота, представяйки реперите на конструираната колективна идентичност, но проектирани в перспективата на индивидуалното им обживяване. Това, което употребяват в ежедневието си героите в романа, е част от тяхната идентичност, сродявайки ги – вече в социален план – с реално живеещите по това време в България по-голяма част от хората. Този етнографски аспект става репрезентативен за времето, за което разказва романът, защото разкрива вътрешните логически връзки в социалистическото стопанство и опитите му да форматира идентичностни маркери през търсенето и предлагането. Въз основа на това, през пълното описание на произвежданите стоки за масово потребление, достъпни за всички, се разкриват и водещите тенденции в модата, и съществуващите естетически търсения. Очертават се липсите, разписват се потребностите и невъзможността на плановата икономика да задоволи индивидуалните вкусове на хората. Плановото стопанство произвежда еднакви стоки, които формират търсенето и унифицират потреблението. По-далечната перспектива на това е шаблонизация на маркерите за идентичност, ограничаващи индивидуалността и особено нейното манифестиране през възможността за потребителски избор. В тази перспектива на изложението вносните продукти са само за избрани, а през вещта и скъпата стока, до която се получава специален достъп, се демонстрира принадлежността към определена социална прослойка, разполагаща с властови ресурси в социалистическия социум. Усещането за индивидуалност се постига през личностния акцент в поглед към вещта, през начина на поддръждането на предметите в интимните пространства. Стоките, които се потребяват през 80-те години на отминалото столетие, ясно показват разнобоя между пропагандираната бърза модернизация на обществото, съпътствана от висока степен на технизиране на бита, и изоставането в практическото реализиране на поставените цели. Властимащите са принудени да позволят вноса на определени стоки, които не се произвеждат в социалистическите страни (или се произвеждат, но са с изключително лошо качество и не издържат на потребителските очаквания). В резултат на това самите вносни стоки се превръщат в емблеми на успеха на капиталистическото стопанство и стават маркери за добрия живот на Запад, противопоставяйки го в масовото съзнание на клиширания живот в „социалистическия лагер“.

Освен да е част от усвоената във всекидневното битие нормалност, мълчанието е и едно от ключовите измерения на политическото в условията на тоталитарна власт; то конституира зони, които са отвъд границите на видимата социалистическа публичност. То е част от успокоеното *време-пространство*, което сякаш е отстранено от сферите на публичен живот и от силните инкарнации на идеологията в него. Затова най-често характеризира интимните места на съзиданието, където нещата се случват в някаква – макар и привидна и условна нормалност; полета, в които човекът съществува отвъд големите напрежения на историята и историческото. Лишавайки се от политическото, чрез мълчанието човекът се отстранява и от всякакви форми на съпротива срещу установения ред. Преминава във вътрешните пространства (в рамките на самата власт) на политическа емиграция, където безмълвието е единственото оръжие, чрез което се обезсилва патосът на идеологическото говорене. Тези пространства се отбраняват от идеологията, те се защитават от всичко външно, което застрашава да ги взриви отвътре с езика на репресията и насилието. „В домакинството нямаше мъже, петте по-големи сестри бяха заети със себе си и излизанията си, а майка ѝ не виждаше основание да приема вкъщи печалната реалност. Строго и сърдито изпъждаше всеки гост, който оставяше вратата на къщата открената и започваше да шепти за ужасиите в страната, за безследно изчезналите и прокудените. Дори Бай Дан не се отърва от нейното гълчене – всеки път тя заявяваше с безкомпромисна категоричност: лоши работи като тия няма какво да дирят в къщата ѝ.“ (Троянов, 2007, с. 27). Мълчанието е равно на живот (заради представата за сигурност) и хората инстинктивно се приспособяват към него, примирявайки се с липсата на възможност за политическа изразност. „Мълчанието, превърнато в защитна стена – също като китайската, но невидима, хитра. Аз мълча – следователно съществувам. Българската рецепта за оцеляване“, прави опит да разбере българските си колеги германката Марион от романа на Златко Енев

„Реквием за никого“ (Енев, 2011, с. 101). Културната генерализация в случая е повече художествен похват, усилващ ефекта, но в конкретиката на тоталитарната социалност безмълвието е политически инструмент. То е изразността на слабите, за които говоренето е опасно и застрашаващо съществуването на физическото тяло. „Злото изисква мълчание – настоява Мила Искренова в „Анна и алената глутница“. – Злото продуцираше мълчание.“ (Искренова, 2016, с. 56). То изгражда цяла система за следена на хората, която е инфилтрирана в частните пространства на битието, в най-интимните и успокоени сфери на живота. Затова повсеместното мълчание е спасително. То е част от механизмите за (само)опазване на телесната сигурност в условията на незачитане на личното пространство от страна на властта: „Понякога мълчанието се четеше в погледите. Друг път настъпваше внезапно при появата на определено лице. Събития и факти се обвиваха с мълчание, новини и закони се посрещаха мълчаливо. В мълчанието изчезваха вълнения, провали, несъгласия, съмнения. Хора и съдби се затриваха в гробно мълчание.“ (Искренова, 2016, с. 56). Поради тази причина и говоренето на „Свободна Европа“ предизвиква почти нулев социален ефект – страхът и мълчанието създават илюзорна зона на комфорт, чието напускане е по своята същност осъзнат отказ от политическа реакция.

В тежко и непробиваемо мълчание, за да съхранят себе си и да не застрашат живота на близките си, живеят и героите от романа на Димо Райков „Реката на смъртта“ (Райков, 2012). Действието се развива в крайните югоизточни райони на страната, в близост до границата. Този факт напъга допълнително описанието, тъй като е един от ключовите фактори, разкриващи взаимодействието между властта и частните сфери на ежедневието. Тук мълчанието е не просто елемент от автоцензурата на хората и вътрешно отглеждания страх от репресии, а е разпоредено и съблюдавано от органите на режима. Хората са длъжни да опазват държавната тайна под заплахата от конкретни наказания. А самата тайна на практика принуждава към мълчание спрямо режима и методите на насилие, чрез които се крепи. За да осъществи тази си цел, романовото действие се изгражда в дълбоката провинция на България, далеч от парадните сфери на живота в столицата. Забраната за посещение на региона не само от страна на чужденци, но и от български граждани от вътрешността на страната, превръща района в един своеобразен затворен анклав, в който властта не се старае да се прикрива особено старателно. Изградени с известна тенденциозност, героите на Димо Райков се превръщат в холограмни фигури, изразяващи едни или други общи тенденции от социалистическата социалност. С избора на тема и с декларативния си на места език действащите лица показват по-скоро едно напълно осъзнато отношение към властта, но от една последваща в исторически план перспектива. Близкото минало е обект на целенасочена присъда спрямо органите на режима и начините, по които функционира властта. В текста отсъства етнографското описание на бита и социалистическото потребление (както това става в романа на Георги Господинов и особено на Дияна Боева (2016), но с особен усет към детайла са регистрирани спецификите в човешките отношения. Насилието в различните му форми, дребните предателства, страхът у хората, почти безусловното им подчинение пред всеки, разполагащ с власт, са представени с тенденциозна детайлност през различни случки от ежедневието на хората в провинциалното градче. Картината се допълва от опитите за морална присъда на епохата, формирала специфичен вкус към корупцията и връзкаството, опитите за заобикаляне на законите и търсенето на вътрешни хора в системата, които могат да помогнат при постигането на една или друга цел. Всичко това се мотивира от обща етическа констатация, разкриваща механизмите на нарушаване на основните принципи на хуманността, мимикрията на властта и усилията ѝ да оправдае потъпкването и подмяната на основни човешки права. „Абе каква партия е това, едно Политбюро от почти изкуфели старци, което държи в страх и подчинение всичко живо! – разсъждава на глас вуйчото на главния герой Меркадо пред сестра си, разтреперана от страх. – Още от съвсем малък те заставят да приемеш, че ти си едно нищо, че твоят живот трябва да бъде отдаден на всевластния Център, да чакаш неговите „указания“ и да ги изпълняваш „безпрекословно“ (Райков, 2012, с. 101).

Такъв е животът на всички хора в градчето, така се стича той и за Меркадо, докато в съвсем млада възраст, като граничар в родното си място, не се превръща в убиец. Индоктринирани от пропагандата за заобиколната отвсякъде с външни врагове Родина, живеещите в опасното съседство на граничната бразда хора са убедени, че те са отговорни за сигурността на страната. Тяхното сътрудничество с властта е наложително, за да се

предотвратят всякакви опити за нарушения. За граничарите това е вменено не само в дълг, а и в пряко задължение, за което носят отговорност. Немското семейство, опитало се да премине реката, разделяща България от Турция, намира смъртта си от ръката на редник Меркадо Иванов. Тяхното престъпление е опитът им да намерят по-добър живот в други политически условия. Хора, които „по всички алинеи и параграфи на тогавашното соцзаконодателство и в България, и в Германската демократична република бяха просто... престъпници“ (Райков, 2012, с. 235).

Романът започва с документ – снимка от архивите на тайните служби (ЩАЗИ) на социалистическа Германия (ГДР), която е в основата на етичния проблем, пронизващ целия текст. Разгръща се цялостен разказ за миналото, концентриращ сюжета около живота на едно българско семейство, в което е отгледан Меркадо. Наративът е целенасочен, изграден така, че да представи всички онези противоречия в човешкото съществуване, които възникват при съприкосновението с новия политически ред и правилата, по които той съществува. Финалът на романа затваря отворената с архивната снимка и началните автори морализаторски разсъждения рамка. По този начин „Реката на смъртта“ разкрива една важна характеристика, предопределяща функционирането на тоталитарното управление в страната. Той търси и се фокусира върху етичския разрыв, който кара властта – макар и всесилна – и въпреки мощния идеологически шум, който произвежда, на практика да е потънала в мълчание. Режимът мълчи, за да прикрие най-нелицеприятните страни на онези политически решения, които са в пълен разрез с основните принципи на хуманността и човешките права. Извън пропагандните фрази се премълчават и такива събития, които биха могли да провокират някаква критична обществена реакция. По тази причина каналите, по които протича информацията от Центъра до низовите звена на системата, са изключително строго охранявани и непробиваеми.

Представата за врага и тайната, която трябва строго да се охранява, е в онтологията на самото тоталитарно управление. Като функция от това са създадени два плана на информационен поток – външен и строго секретен, между които реално не съществува връзка. Видимият е идеологически претоварен, на практика там тече фалшифицирана или напълно излишна информация, която няма никакъв потенциал да предизвика социален отзвук. Тя е крайно многословна и изпълнена със странични шумове, което е с цел да се прикрие неинформативността на протичащите съобщения. Тези средства за видима информация са успоредени от секретни канали, по които се случва информационен обмен, с по-голяма степен на достоверност, свързан с практическото функциониране на властта. През тях самата информация, отново силно филтрирана и детайлно канализирана, „се спуска“ само до определени партийни или милиционерски структури, които имат ангажимента да се справят с един или друг властови или социален проблем. Цялата дълбинна организация на т. нар. „възродителен процес“ е извършена в пълно мълчание и разпространяване на манипулирана информация до момента, в който не започва самото му провеждане. При изпълнението му – независимо от патриотарските речи по телевизията и на различни партийни форуми – той също е съпътстван от мълчание по отношение на онова, което реално се случва с турците в България. Унижените хора, пречупените човешки съдби, насилието и убийствата са обвити в пълна тайна; за тях не се говори официално. Безмълвието по важни за обществения ред въпроси е изпитан подход в манипулацията на общественото мнение от страна на властта. По този начин се създава добра хранителна среда за различни слухове, които засилват страха до степен на пълна парализа и доброволен отказ от каквато и да е реакция на съпротива. Слуховете стават важен инструмент за управление на самото общество, те формират илюзорни представи за онова, което практически се случва в държавата. Някъде в междинните пространства на премълчаваното или идеологизирано говорене, между слуховете и дезинформацията, се поражда оглушителното мълчание като стратегия на политическо дистанциране и оцеляване.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Боев, Х. (2016)** Предговор на редактора. – В: Дияна Боева. Писма за оригами. София: Ergo. (Boev, H. Preface of the Author. – V: Diana Boeva. Pisma za origami. Sofia: Ergo.)
- Боева, Д. (2016)** Писма за оригами. София: Ergo. (Boeva, D. Pisma za origami. Sofia:

- Ergo.)
- Вачева, А. (2016)** Конструирайки миналото. Българската мемоаристика от постсоциалистическия период. // *Език и литература*, кн. 3–4, с. 17–42. (Vacheva, A. Constructing the Past. The Bulgarian Memoiristics form the Postsocialist Period. // *Ezik i literatura*, kn. 3–4, s. 17–42.)
- Георгиева, Г. (2012)** Тъгата на едно поколение, или метафизика на соца. // *Литературен вестник*, бр. 24, 20–26.12.2012, с. 5. (Georgieva, G. The Sadness of One Generation, or the Metaphysics of Socialism. // *Literaturen vestnik*, br. 24, 20–26.12.2012, s. 5.)
- Господинов, Г. (2012)** Физика на тъгата. Пловдив: Жанет-45. (Gospodinov, G. Fizika na tagata. Plovdiv: Zhanet–45.)
- Енев, З. (2011)** Реквием за никого. София: Сиела. (Enev, Z. Rekviem za nikogo. Sofia: Siela.)
- Искренова, М. (2016)** Анна и алената глутница. София: Scalino. (Iskrenova, M. Anna i alenata glutnitsa. Sofia: Scalino.)
- Михайловска, Е. (2009)** Култура на оцеляването. Тържество на тоталитарната власт и/или жестове на съпротива към нея? София: Изток-Запад. (Mihaylovska, E. Kultura na otselyavaneto. Tarzhestvo na totalitarnata vlast i/ili zhestove na saprotiva kam neya? Sofia: Iztok-Zapad.)
- Райков, Д. (2012)** Реката на смъртта или разказ за генезиса на една омраза. София: Хермес. (Raykov, D. Rekata na smartta ili razkaz za genezisa na edna omraza. Sofia: Hermes.)
- Смолет, Е. (1986)** Икономика на бурканите. Родствените взаимоотношения в България. // *Социологически проблеми*, 6, с. 96–105. (Smolet, E. The Economy of Jars. The Family Relationships in Bulgaria.// *Sotsiologicheski problemi*, 6, s. 105.)
- Троянов, И. (2007)** Светът е голям и спасение дебне отвсякъде. София: Сиела. (Trojanov, I. Svetat e golyam i spasenie debne otvsyakade. Sofia: Siela.)